

6. Лиса, Н. С. Структурні та лінгвопрагматичні особливості рекламного знака (на матеріалі англomовної реклами) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Н. С. Лиса. – Львів, 2003. – 18 с.

Стаття надійшла 03.04.2017 року

УДК 811.161.2'36-112

Інна Шевчук
(Умань, Україна)
e-mail: mavrab9@ukr.net

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА МОДИФІКАЦІЯ ЗНАЧЕНЬ ПОМ'ЯКШЕНОГО СПОНУКАННЯ В СИНТАКСИЧНИХ СТРУКТУРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI – XVIII ст.

У статті проаналізовано структурно-семантичні характеристики пом'якшувальних імперативів в українській мові XVI – XVIII ст. Семантика імперативних конструкції, що виражають прохання, благаання та пораду, реалізується в цей історичний період за допомогою як спеціалізованих морфологічних і синтаксичних засобів (наказовий спосіб, перформативні та еліптичні речення), так і неспеціалізованих (форми інших способів дієслова, вставні слова та словосполучення, інтонація).

Ключові слова: імператив, парадигма, пом'якшене спонукування, спеціалізовані й неспеціалізовані морфологічні та синтаксичні засоби, структурно-семантична стратифікація.

Шевчук І. Структурно-семантическая модификация значений умеренного побуждения в синтаксических структурах украинского языка XVI – XVIII вв.

В статье рассматриваются структурно-семантические особенности умеренного побуждения на материале украинского языка XVI – XVIII вв., которое выражается с помощью императивных конструкций. Семантика анализируемых императивов, что выражают просьбу, мольбу и совет, реализуется в этот исторический период с помощью как специализированных морфологических и синтаксических средств (повелительное наклонение, перформативные и эллиптические предложения), так и неспециализированных (формы других наклонений глагола, вставные слова и словосочетания, интонация).

Ключевые слова: императив, парадигма, умеренное побуждение, специализированные и неспециализированные морфологические и синтаксические средства, структурно-семантическая стратификация.

Shevchuk I. Structural and semantic modification of meaning of moderate motivation in syntactic structures of Ukrainian language of the 16th – 18th centuries.

The article structural-semantic features of softening imperatives in the Ukrainian language 16th – 18th centuries are considered. The softening form of expression of imperativeness is submitted syntactic designs which express the request, entreaty and advice. Semantics of these designs is realized with the help as specialized morphological

and syntactic means (an imperative mood, performative and elliptic sentences), and unspecialized (forms of other inclinations of a verb, plug-in words and word-combinations).

Key words: *imperative, paradigm, imperative construction, specialized morphological and syntactic means, unspecialized means, request, entreaty and advice.*

Питання специфіки структурно-семантичних характеристик імперативних конструкцій у східнослов'янському мовознавстві залишається дискусійним. Зокрема, російські дослідники проблем функційної граматики, визнаючи наявність семантичних різновидів значення волевиявлення (наприклад, таких, як вимога, прохання, порада та ін.), все ж зауважують, що ці різновиди волевиявлення не мають у російській мові спеціальних граматичних засобів свого вираження [4; 5]. На думку авторів «Теорії функціональної граматики. Темпоральність. Модальність», «підстав для розрізнення окремих граматичних значень волевиявлення немає» [5, с. 203]. Можна було б уважати спеціальним граматичним засобом розрізнення відтінків спонукальних значень специфічну інтонацію висловлення. Але, як зазначено в цитованій праці, кожна з імперативних конструкцій співвідноситься, як правило, більш ніж з одним значенням: передає вимогу, наказ, заборону, повчання – категоричне волевиявлення; пораду, дозвіл, прохання – пом'якшувальне волевиявлення; урочистість, посилення вимоги, підбадьорювання, піднесеність, попередження. Крім того, семантичні інтерпретації спонукального значення не потребують граматичного маркування, оскільки в кожному конкретному спонукальному мовленнєвому акті слухач, якщо він правильно співвідносить свою соціальну роль із соціальною роллю мовця, здатний однозначно конкретизувати волевиявлення, висловлене мовцем [5, с. 203–204].

В українському мовознавстві А. П. Загнітко аргументовано розглядає спонукальність у межах певної імперативної ситуації та вважає, що імперативність визначається «реальними умовами, в яких наявні причини, що каузують наказовий акт і очікуваний його появою результат, вони спрямовані на досягнення цього результату» [2, с. 203]. Аналіз різних відтінків спонукального значення в контексті семантичних можливостей граматичних форм способу дієслова послідовно подає О. С. Шевчук, яка зазначає, що дієслова наказового способу за допомогою відповідної інтонації здатні передавати прохання, запрошення, побажання, пораду, застереження, повчання, наказ, погрозу, дозвіл [7, с. 45–46]. При цьому форми умовного способу можуть набувати значень, характерних для наказового, і виражати пораду (яка, залежно від контексту, від лексичного значення компонентів висловлення, від ситуації мовлення має різне експресивне забарвлення, наприклад, виражає пораду в поважній формі, чи глузливе зауваження, чи наказ з відтінком згрубілості), прохання,

бажану дію, запрошення, категоричну вимогу, дозвіл, пом'якшений наказ, дорікання, пропозицію, застереження [7, с. 43–44].

У нашій статті «Модифікація семантичних значень наказу, вимоги та заборони у синтаксичних структурах (на матеріалі українських пам'яток XVI–XVIII ст.)» ми докладно зупинилися на характеристиці імперативних конструкцій, які виражають категоричне спонукання. Цей різновид спонукання у пам'ятках досліджуваного періоду в основному реалізується за допомогою форм наказового способу, перформативних та еліптичних речень [6, с. 343–348].

Більшість дослідників семантичні моделі імперативних конструкцій схильні об'єднувати в три основні групи, що презентують вияви волюнтаристичних відношень за інтенсивністю: категоричне спонукання, пом'якшене спонукання, нейтральне спонукання [1; 3; 5]. У цій статті ми спробували деталізувати структурно-семантичну специфіку другої групи таких одиниць – пом'якшеного спонукання, до якої належать прохання, благання та порада.

Нами проаналізовано близько п'яти тисяч імперативних синтаксем. Імперативні конструкції зі значенням прохання нараховують 9,7 % одиниць від загальної кількості імперативних речень, зафіксованих у пам'ятках XVI – XVIII ст. Основною комунікативною ознакою таких речень є вираження прохання мовця до адресата виконати якусь дію. Конструкції такого різновиду реалізують у мові поняття: «1. Ввічливе звертання до когось з метою домогтися чогось, спонукати когось зробити, виконати щось; просьбу. 2. Письмове клопотання, заяву, складену за офіційно встановленою формою» (СУМ, VIII, с. 335).

Відсутність у таких синтаксичних одиницях безпосередньої вказівки на залежність дії адресата від волевиявлення мовця визначає регулярне вживання висловів зі значенням прохання в мовленнєвій ситуації; відповідний контекст містить слова-перформативи на зразок *просити*, *благати*, напр.: *Прошу* токмо в̃м̃. добродійки, **пришли** що мнѣ, и о всемъ ознайми, що буде треба (ПЛ, с. 35); *Прошу* в̃м̃ добродійки, впадши до стопъ ногъ еи: Хрт̃а ради, буди милостива на мене а **пришли** що на мене одъ себѣ... (ПЛ, с. 29); *А то для того прошу, поневажъ барзо оскуденъ естемъ на денги, спептеврия толко сорокъ чирвоний одибралемъ* (ПЛ, с. 29); *Просимо* до насъ, Хотя на часъ, **пріѣхати** святками (ХПІСУ, с. 193); ... *просить* Хана **увѣдомить** его (ИР, с. 134); *А васъ прошу и заклинаю **подкреплять** его благими совѣтами и постояннымъ мужествомъ ...* (ИР, с. 141).

Уживання в аналізованих імперативних висловах зворотів *будь ласка*, *коли (як, якщо) твоя (ваша) ласка*, *з ласки своєї*, *пожалуйте*, *пожалуй*, *изволь і под.*, наявність чи можливість використання яких визначається головним контекстуальним показником цього типу спонукання,

підкреслює пом'якшеність вираження спонукання напр.: *Да позволь сивуху пить да табаку нюхатъ (ХППСУ, с. 192); *Да пожалуйте, не отмовьте, бо я на ѿм велми надѣюся и чекаю (ПЛ, с. 18); *Если обрѣтох блгдат пред тобою, исполни поважную свою панскую обѣтницу ... з ласки своѣй постарайтесь тонкого сукна, на всегдашню свою честь, и славу (ПЛ, с. 20); *Аще же неугодно сіе будет блгродію вѣему, прочтеши, край небо ради встиду мого, сея цидули свѣту не являйте (ПЛ, с. 20); *Дай, пожалуй, мнѣ Павловы зубы!* (ГС₁, с. 238); – *Пожалуйте, – просил Рафаїл, – внемлите пѣснѣ его* (ГС₂, с. 70).****

Уведення в речення вищезгаданих зворотів виступає додатковим аргументом того, що мовець прагне викликати в співбесідника позитивні емоції.

На нашу думку, наявність у імперативних висловленнях дієслів *прошу*, *заклинаю* та зворотів *з ласки своєї*, *пожалуйте* додатково підкреслює залежність дії мовця від дії адресата, а вживання цих дієслів у ситуації прохання покликане посилювати вплив на слухача з метою досягнення запланованого ефекту.

Як засвідчують аналізовані пам'ятки, імперативні речення, що виражають прохання, вживаються у ситуаціях як офіційної, так і неофіційної обстановки.

В одних випадках мовець може за суспільним положенням перебувати на нижчому щаблі за адресата, хоч при цьому майже не враховуються вікова різниця й ступінь знайомства. За мовцем закріплено такі ж повноваження, як при наказі, вимозі, напр.: *Того ради пред васъ с кривавими слезами просимо не дати нас конецъ разорити, но до повороту реементарского от двора Лисовского оборонити, ... за какое вѣе милосердіе Гда Бга слезне до конца живота нашего будемо блгати (ДДГ, с. 55); *Денегъ якъмога, добродѣйко матко, старайтесь зобрат и прислат через певную оказѣю (ПЛ, с. 43); *Зачимъ, мой блгодѣтелю, пожалуй, не отмов на такую превеликую мою нужду и крайнее разорение визичити грошей ... (ПЛ, с. 17); *Зачым просѣмо тых апстлов, жебы той яко камен моцный, моцно нас на камени вѣры угрунтовал, той яко мужный, мужне нас боронил от злых учинков, той яко держаній пату, жебы держал пату ниу и не далъ нам послизнутиса .., той зас яко ласка гсдна, жебы нам звѣднать ласку гсдню ... (Галят., с. 70).****

У неофіційній обстановці людина часто звертається із проханням у побутовому спілкуванні. Особистий внутрішній мотив спонукає мовця звертатися з проханням, при якому різниця за службовим становищем чи за віком не є суттєвою для співрозмовників, на що вказує контекст. Мовець може просити як знайомого, так і незнайомого, передбачаючи, що адресат спроможний виконати дію, у виконанні якої зацікавлений, напр.: *Изволь благоразумнѣй намъ вперво простити!* (ДУ 6, с. 96); *О мати!*

чадо твое отъ злыхъ рукъ **избави!** (ДУ 4, с. 130); Ты Аполлоне, Лятоны сыне, **притеци** к нам спішно, **Бряцай** на миру, **припѣвай** клиру нашему утішно! (ДУ 4, с. 189); ... не извол умертвити, монархо, посланна, не от его бо воли сия содѣянна (ДУ 4, с. 113); **Нехай бы вѣнь перестав тѣлко мудрувати** (ХППСУ, с. 191); ... позвольте еще попросить вас сдѣлать мнѣ послѣднее удовольствіе: **изберите** себѣ Гетмана при моей жизни ... (ИР, с. 140).

Імперативні конструкції із значенням благання становлять 8,2 % від усіх імперативних конструкцій. Основною комунікативною ознакою таких речень є вираження благання виконати якусь дію. В академічному тлумачному словнику лексема *благання* трактується з двома відтінками значення, з яких один виділяється як емоційно-експресивний варіант прохання: «**Благання**. 1. Дія за значенням *благати* (Благати. Наполегливо, невідступно, ласкаво просити). 2. Прохання» (СУМ, I, с. 191).

Благання передається в таких конструкціях: ... *Боже, ... сам укрепи сія, Яже содѣла в нас твоя сила, даруй да благія Со отцем лѣты поживем в свѣтѣ, синове, во вѣки; Тишину мирну и неизмѣрну всеми в человѣки!* (ДУ 4, с. 190); *Исусе, прости мене, грѣшную такую!* (ДУ 6, с. 188); *Тѣмъ Хѣ главо нѣа болѣзни намъ **сцѣляи**: и от дѣяпагубныхъ грѣховъ насъ **отвращаи*** (Зінов., с. 32); ***Блѣви** мы Бжѣ, Бжѣ нѣйъ, **блѣви** мы Бжѣ, и да оубоимса его вси концы земли* (Кир., 956, 1700, с. 1); *Гѣ **наоучи** насъ **молитиса**. якъ же Іоаннь наоучилъ оучнky свои* (ПЄ, с. 275).

Кваліфікаторами благання в імперативних реченнях найчастіше виступають вставні слова чи словосполучення на зразок *благаю, заради Бога, сила небесна* та ін. Ступінь емоційної насиченості вислову може підкреслюватися інтонаційними малюнками усього вислову, вказівкою (у вигляді ремарок) на мовленнєву поведінку мовця: «шепотінням», «благаючим тихим голосом», «солодким голосом» і т. ін., напр.: *О Боже! **здолай** сія, прилѣжно молюся ...* (ДУ 6, с. 248); *Молю, **возвестите** ми: и азъ хощу знати* (ДУ 4, с. 119); *Молю: гдѣ обряцете, и мнѣ **возвестите**, **Вѣстию** мене о немъ, молю **ввеселите*** (ДУ 4, с. 119); ... *о Хрѣте мой, токмо ти мене до конца **не остави**, молю тя чрезъ кровь твою, иже мя возлюбилъ еси, и за мя предаль еси тебе* (ПЛ, с. 29).

Введення в імперативи-благання прикметників *благословень, милостивии* і под. підкреслює, що мовець, який висловлює цю репліку, доброзичливо, з пошаною ставиться до особи, яка буде виконувати дію, напр.: ... *Боже милостивый, Поне вину **провѣщай**, чесо для молчиши!* (ДУ 4, с. 195); *Благословень Богъ, в мѣрѣ **сохраняй** мя чисту...* (ДУ 6, с. 143); *Ей, будите милостиви, **ратуйте** мене в моихъ науках, в семъ святомъ дѣлѣ, на славу бжѣию и ползи ради души моей учуся, и на вашого тиждь дому честь и похвалу* (ПЛ, с. 29).

Більшість звертань у таких реченнях спрямована до Бога, адже лише в розмові з ним людина може висловити найпотаємніші свої думки, бажання, прагнення.

Уживання в одному й тому ж реченні дієслів-перформативів *просити*, *молити* свідчить, на наш погляд, про те, що чіткої межі між конструкціями, які виражають прохання та благання, немає, напр.: *А в томъ, якое ваше желаніе и намирение будете, прошу и молюся немедленно до мене **отписати**, ежели можна албо не можна **визичити*** (ПЛ, с. 18); *Того ради, батюшка, прошу и молю всенижайше отческую **явит** милост чрез сего листоподателя мене помилу ват от такового не малого сумнителства, **представит** какъ наискорѣйше въ консисторію ... мене **увѣдомит** чрез сего жъ самого ...* (ДДГ, с. 56).

Імперативні конструкції зі значенням поради репрезентують настанову, вказівку для адресата, вказуючи, що робити в певному випадку, і складають 3,7% від загальної кількості знайдених імперативних одиниць досліджуваного періоду.

Лексема *порада* в «Словнику української мови» зареєстрована з такими значеннями: «1. Пропозиція, вказівка як діяти в яких-небудь обставинах, допомога добрим словом у скруті; рада. // Повчання, напучення. // Сприяння, допомога в якій-небудь справі. 2. Спільне обговорення яких-небудь питань, обмірковування чого-небудь з кимсь; рада. 3. розм. Те, що заспокоює, сповнює радістю; втіха, відрода» (СУМ, VII, с. 244–245).

Ситуація поради містить у собі повчання, вказівку, як діяти. Зауважимо, що в таких конструкціях різниця за віком, службовим становищем і ступенем знайомства не є суттєвою. Як правило, в ситуації поради імперативні речення вживаються за умови підкреслення, важливості виконання чогось, напр.: *До честного отца Калѣста, ігумена Котишного, надобно одпѣсать стронный сѣна* (ПЛ, с. 21); *Пнѹ асаулов зась полковому предложы, вмѣст, жебы для безпечнѣйшого зъ тѣлом переходу **придал** зъ полку ...* (ПЛ, с. 26); *А ты **покайся** отъ всѣхъ, **престань** въпредѣ грѣшити ...* (ХПКСУ, с. 189); ***Покайся**, то Богъ проститъ ... **Расскажи** здѣсь подробну ... всѣ грѣхи ...* (ХПКСУ, с. 191); *... и никто имъ въ томъ **да не мѣшаетъ, ни посредствуетъ** ...* (ИР, с. 94).

Досить часто в таких конструкціях пояснюється ситуація і причини, навіщо виконувати саме ту чи іншу дію, напр.: ***Не отчайся**, Натуро, **имѣй** мя, **Надѣжду: Возвѣдь** очи, **посмотри**, зостаешъ между Коими вщеме ...* (ДУ 4, с. 91); ***Вѣруйте** в Бога: там почіем* (ГС₁, с. 267); *... теди, вашъ мѣъ, **не важтєся**, и **не чинѣте** намъ того, ... а сами **не берѣте**, жеби нам не с кривдою было* (ПЛ, с. 21); *Моя рада такая И голова старая: Дийѣ Христовой **не бѣрите** Анѣей **стережѣте**, Щоб для єдного **Не утратити** много* («Слово о збуренню пекла», с. 25).

У таких висловлюваннях перформативне дієслово *совѣтовать* допомагає переконати співрозмовника в тому, що треба зважати на думку мовця, бо вона допоможе у виконанні якоїсь конкретної дії, напр.: *Совѣтую вишой пнської мѣсти тепер бозьоткладне, виглядом торгу нїего на Проконіевский крунтик, при мнѣ в самое дѣло **призвести**, в книги **записати**, особливе зь мнѣастира, под печатю мнѣстирскою и підписом рукъ братий, писмо **видати** ...* (ПЛ, с. 20); ... *совѣтуя ... **не підприємать** ..., а **ождидать** о взводѣ онаго повелѣнія ..; въ разсужденіи же Уніи **вести** каждому себя спокійно ...* (ИР, с. 37).

Додатковий відтінок модального значення бажання в імперативній конструкції зі значенням поради часто мотивує вживання в них умовної частки *би, б*, коли мовець хоче підкреслити, що цю пораду він висловлює з власної переконаності в тому, що дія буде бажаною для виконавця, напр.: *Хорошо **бы** соединиться и укрѣпиться намъ на вѣчныя времена ...* (ИР, с. 117); ... ***Не миновал бы** ты того Христа ...* (ГС, с. 208); ***Нехай бы** вѣнъ **преставъ** тѣлко **мудровати** ...* (ДУ 6, с. 190).

Отже, структурно-семантичні особливості імперативних конструкцій в українській мові XVI – XVIII ст. відображають емоційно-вольові стосунки між комунікантами, що зумовлюються особистісними, соціальними та ситуативними факторами. Семантика імперативних конструкцій, що виражають прохання, благаання та пораду, передаючи пом'якшувальну форму вираження імперативності, реалізується за допомогою як спеціалізованих морфологічних і синтаксичних засобів (наказовий спосіб, перформативні та еліптичні речення), так і неспеціалізованих (форми інших способів дієслова, вставні слова та словосполучення). В українській мові досліджуваного періоду найбільш уживаними є імперативні конструкції зі значенням прохання (9,7%), найменш уживані – речення, що передають значення поради (3,7%).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

Галят. – Галятовський, І. Ключ розуміння / підгот. до видання І. П. Чепіга; відп. ред. В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 445 с.

ГС – Сковорода, Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 1. – 531 с.; 1975. – Т. 2. – 534 с.

ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1992. – 388 с.

ДУ 4 – Резанов, В. Драма українська. 1. Старовинний театр український. Вип. IV. Шкільні дійства різдвяного циклу. – К. : УАН, 1927.

ДУ 6 – Резанов, В. Драма Українська. 1. Старовинний театр український. Вип. VI. Драми-моралітети. – К. : УАН, 1929.

Зінов. – Зіновіїв, К. Вірші. Приповісті посполиті / підг. тексту І. П. Чепіги. – К. : Наук. думка, 1971. – 391 с.

ИР – История Русовъ. – М., 1846. – С. 1–261.

ПЄ – Пересопницьке євангеліє. 1556–1561 : Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; редкол.: О. С. Онищенко та ін. – К., 2001. – 670 с.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / підгот.: В. А. Передрієнко ; відп. ред.: М. А. Жовтобрюх ; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1987. – 173 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

ХППСУ – Шахматов, О. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI – XVIII вв. / Шахматов О., Кримський А. – К. : Друкар, 1922. – 199 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бережан, Л. В. Категорія спонукальності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. В. Бережан. – Чернівці, 1996. – 16 с.
2. Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 437 с.
3. Нарушевич-Васильєва, О. В. Категорія спонукальності у прагмастилістичному аспекті : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Нарушевич-Васильєва. – Одеса, 2002. – 20 с.
4. Теория функциональной грамматики / А. В. Бондарко, М. А. Шелякин, В. С. Храковский, В. П. Недялков. – Л. : Наука, 1987. – 347 с.
5. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – 264 с.
6. Шевчук, І. Л. Модифікація семантичних значень наказу, вимоги та заборони у синтаксичних структурах (на матеріалі українських пам'яток XVI – XVIII ст.) / І. Л. Шевчук // Мовні і концептуальні картини світу : збірник наукових праць. – Вип. 19. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – С. 343–348.
7. Шевчук, О. С. Семантичні можливості граматичних форм способу дієслова в сучасній українській літературній мові / О. С. Шевчук // Семантика і функції граматичних структур : збірник наук. праць. – К. : Донецький ун-т, 1991. – С. 45–46.

Стаття надійшла 11.04.2017 року

УДК 811.161.2'373

Світлана Шуляк
(Умань, Україна)

e-mail: shulyak_svitlana@ukr.net

ВІДТВОРЕННЯ В ЗАМОВЛЯННЯХ ОСНОВНИХ МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ

У статті розглянуто питання відбиття в замовляннях основних міфологічних уявлень – про світоустрій всесвіту, про простір і час. Досліджено функціонування